

LENKŲ VISUOMENINIS POLITINIS JUDĖJIMAS BALTARUSIJOS IR LIETUVOS ŽEMĖSE PRIEŠ 1905–1907 METŲ REVOLIUCIJĄ IR JOS METU

Dr. Ales Smaliančiuk

Baltarusijos teisės tyrimų instituto Gardino filialas

Belarus Law Institute (Gardin)

El. paštas: smalian2001@tut.by

Santrauka

Reikšminiai žodžiai

Išvados

Santrauka

Primindamas, kad daugelį šimtmečių „lenkiškasis veiksnys“ vaidino pagrindinį vaidmenį Baltarusijos ir Lietuvos istorijoje, baltarusių mokslininkas teigia, kad yra pastangų iš naujo suvokti polonizacijos procesą ir jo pasekmes baltarusių ir lietuvių^[1] istoriografijose, atsisakyti ankstesnio konfrontacinio lenkų istorinio vaidmens vertinimo.

Supaprastintas polonizacijos vertinimas neleido tyrinėtojams pastebėti Lietuvos ir Baltarusijos lenkų ypatumo, kuris daugiausia buvo grindžiamas tam tikro sąmonės dvilypumo fenomenu: gente Lithuanus (vel Ruthenus) natione Polonus^[2]. Paskutinis šios formulės komponentas (natione Polonus) daugiausia buvo susijęs su kultūrine orientacija ir socialine padėtimi.

XVIII a. pabaigoje – XX a. pradžioje „lenkų klausimas“ Lietuvos ir Baltarusijos istorijoje daugiausia reiškė istorinės Lietuvos^[3] politinio ir kultūrinio elito kovą už politinių, ekonominių, kultūrinių ir religinių tradicijų išsaugojimą.

Autorius nagrinėja, kodėl XIX a. pabaigoje Rusijos valdžia sugebėjo izoliuoti Baltarusijos valstiečius nuo besiformuojančio kultūrinio ir politinio Baltarusijos elito įtakos, kodėl Baltarusijos ir Lietuvos lenkai turėjo rinktis arba „krajoviškumą“^[4] (vertinti save kaip istorinės Lietuvos ir Baltarusijos gyventojus), arba lenkų nacionalinę idėją (tai yra veikti nacionalinės Lenkijos naudai).

Reikšminiai žodžiai: Baltarusijos lenkai; lenkų klausimas istorinėje Lietuvoje; Rusijos politika.

Daugelį šimtmečių „lenkiškasis veiksnys“ vaidino pagrindinį vaidmenį Baltarusijos ir Lietuvos istorijoje. Geografinis lenkų, lietuvių ir baltarusių artumas lėmė tai, kad trijų tautų istoriniai likimai glaudžiai susipynė ir veikė vienas kitą. Neištudijavus šios įtakos, neįmanoma gerai suvokti Lenkijos, Baltarusijos ir Lietuvos istorijos.

Lenkų, lietuvių ir baltarusių istoriografijos, nagrinėjančios lenkų atsiradimo Baltarusijos ir Lietuvos žemėse problemą, analizė leidžia kalbėti apie ypatingą senųjų vietos gyventojų polonizacijos ir savanoriškos polonizacijos procesų vaidmenį^[5]. Vis dėlto įvairių šalių istorikai skirtingai vertina ir patį polonizacijos procesą, ir jo pasekmes. Bent jau baltarusių ir lietuvių^[6] istoriografijose yra matomos pastangos iš naujo suvokti šį procesą, atsisakyti ankstesnio konfrontacinio lenkų istorinio vaidmens (kaip baltarusių ir lietuvių likimų lėmėjo) vertinimo, pagaliau, suprasti tai, kad istorinis etnokultūrinių XVI–XVIII amžiaus procesų interpretavimas vartojant sąvokas, kurios atsirado nacionalinių judėjimų ir nacionalinių valstybių epochoje, yra istorijos modernizavimas.

Supaprastintas polonizacijos proceso vertinimas neleido tyrinėtojams pastebėti Lietuvos ir Baltarusijos lenkų ypatumo, kuris daugiausia buvo grindžiamas tam tikro sąmonės dvilypumo fenomenu: gente Lithuanus (vel Ruthenus) natione Polonus^[7]. Paskutinis šios formulės komponentas (natione Polonus) daugiausia buvo susijęs su kultūrine orientacija ir socialine padėtimi. Politinę vietos lenkų poziciją dažniausia lėmė pirmasis formulės komponentas (gente Lithuanus (vel Ruthenus)). Paskutiniaisiais XIX a. dešimtmečiais šių visuomenės sluoksnių sąmonę taikliausiai nusakė terminas „Lietuvos lenkai“. XIX a. pabaigoje buvusios LDK teritorijoje šis terminas gyventojams katalikams buvo etnonimas.

Atsižvelgiant į etnokultūrinį Lietuvos lenkų ypatumą, vadinamasis „lenkų klausimo sprendimas“ Baltarusijos ir Lietuvos žemėse nebėra suvokiamas tik kaip Rusijos ir Lenkijos konfliktas. XVIII a. pabaigoje – XX a. pradžioje „lenkų klausimas“ Lietuvos ir Baltarusijos istorijoje daugiausia reiškė istorinės Lietuvos^[8] politinio ir kultūrinio elito kovą už politinių, ekonominių, kultūrinių ir religinių tradicijų išsaugojimą.

Didžiąją šio laikotarpio dalį pasipriešinimo tikslu buvo deklaruojamas Abiejų Tautų Respublikos (Żečpospolitos), kaip federacinės valstybės, atgimimas. Čia derėtų kalbėti ne apie „lenkų“, o apie „Żečpospolitos“ patriotizmą. Nuslopinus 1863 m. sukilimą, atsirado naujas tikslas – reikėjo išsaugoti vietos ekonominio ir kultūrinio elito įtaką Baltarusijos ir Lietuvos žemėse vykstantiems visuomeniniams politiniams, socialiniams ekonominiams ir kultūriniais procesams. Be to, pažymėtina, jog įvyko politonimo „lenkas“ evoliucija konfesine ir nacionaline prasme – kad šiuolaikinės lenkų tautos formavimosi momentu būtų paliudytas etnokultūrinio „Lietuvos lenkų“ fenomeno atsiradimas.

Tuo pat metu Lietuvos ir Baltarusijos žemėse ėmė rasti naujas socialinis „lenkų nacionalisto“ tipas. Jo atsiradimas buvo susijęs su „Varšuvos pozityvizmo“ ideologijos arba teorijos ir praktikos plitimu, kitaip vadinamu „praca organiczna“. Tai skatino lenkų kultūrinės tradicijos formavimąsi Baltarusijos ir Lietuvos žemėse, o ji savo ruožtu buvo lenkų nacionalinės idėjos plitimo pamatas. Tačiau net nacionalinio kultūrinio gyvenimo liberalizacijos sąlygomis 1905–1907 metų revoliucijos laikotarpiu „lenkų nacionalisto“ tipas vietos lenkų judėjime yra šalutinis reiškiny.

Rusijos valdžios Baltarusijos ir Lietuvos žemėse vykdoma politika pasikeitė: jos kursas, anksčiau nukreiptas į valstybinę vietos gyventojų asimiliaciją ir „Šiaurės Vakarų krašto“ unifikaciją, dabar virto pastangomis užtikrinti visišką „didžiarusiško elemento“ dominavimą ne tik politiniame, bet ir kultūriniame gyvenime. Vis dėlto valdžia taip ir nesugebėjo iki galo išspręsti „lenkų klausimo“. Imperija neturėjo tam reikiamo civilizacinio potencialo. Tik tuo gali būti aiškinami svyravimai, kai vienas kitą keisdavo policinis biurokratinis režimas („Muravjovo požiūris“) ir priverstinio liberalizmo epizodai („Valujevo požiūris“), kurie rusų istoriografijoje yra vertinami kaip „imperijos paradoksaus“ [9].

Valdančiojo Rusijos elito nesutarimai vis dėlto buvo susiję daugiausia su valstybės politikos įgyvendinimo taktika. Jos tikslas ir „konservatoriams“, ir „liberalams“ buvo vienas – paversti istorinę Lietuvą tipiška Rusijos provincija. Čia buvo draudžiamos visos lenkiškumo apraiškos, slopinamas baltarusiškasis ir lietuviškasis etnokultūrinis individualumas. Pažymėtina, kad daugiausia tai buvo taikoma baltarusiams. XIX a. pabaigoje Rusijos valdžia sugebėjo izoliuoti Baltarusijos valstiečius nuo besiformuojančio kultūrinio ir politinio Baltarusijos elito įtakos. Vienas iš tokios izoliacijos būdų buvo Vakarų rusų (rus.: „заходнерусизма“) ideologijos ir praktikos skatinimas. Pagal jo doktriną baltarusiai buvo vienos „rusų genties“ dalis ir savo kultūrą turėjo plėtoti rusų kalba, o baltarusių kalba buvo vertinama kaip lenkų „sugadinta“ rusų kalba ir t.t. [10]

XIX–XX a. sandūroje Rusijos valdžia vykdė tokią politiką, kuri riboja kitų tautų nacionalinės bei kultūrinės raidos galimybes ir užtikrino ne tik politinį, bet ir kultūrinį rusų tautos dominavimą. Tokiomis sąlygomis didžioji dalis Baltarusijos ir Lietuvos lenkų elito atstovų gynė savo etnokultūrinį ir konfesinį individualumą. Pažymėtina, kad jų istorinės Lietuvos interesų suvokimas nesutapo su nacionaliniais lenkų interesais, bent jau kalbant apie nacionalinius demokratų ir LSP /rus.: ППС/ veikėjus.

Lenkų judėjimo Baltarusijos ir Lietuvos žemėse atgimimas (XIX a. septintojo dešimtmečio pabaiga) buvo daugiausia susijęs su vietos lenkų aukščiausiųjų socialinių sluoksnių veikla. Iki XX a. pradžios žemiausieji sluoksniai iš tiesų nebuvo aktyvūs socialine politine prasme. Išimtį sudarė tik aiškiai reiškiamas nepasitenkinimas dėl to, kad buvo apribota katalikų bažnyčios veiklos laisvė. Situacija pradėjo keistis 1905–1907 metų revoliucijos laikotarpiu. Būtent tuo metu buvo stebimos pirmosios žemiausiųjų socialinių Lietuvos ir Lenkijos lenkų sluoksnių judėjimo apraiškos. Jos buvo susijusios su vietos lenkų bendruomenės kultūrinio ir religinio gyvenimo problemomis [11].

Etnokultūriniai procesai, jau vykę antroje XIX a. pusėje ir labai paspartėję 1905–1907 metų revoliucijos metu, ėmė įgauti nacionalinių procesų kokybę. Tačiau „nacionalinis elementas“ buvo pastebimas tik politinio ir kultūrinio Baltarusijos ir Lietuvos elito veikloje. Pokyčius lėmė pagrindinių antilenkiškų (iš esmės, antikatalikiškų) įstatymų nuostatų panaikinimas 1905 m. Vėliau Rusijos valdžia, leisdama įstatymų lydimojusius aktus ir instrukcijas, mėgino vėl apriboti socialinį politinį, kultūrinį ir religinį kitų tautų (ne rusų) gyvenimą, bet jai nepavyko visiškai panaikinti demokratinė revoliucijos pasiekimų.

Socialinis ir politinis plačiųjų gyventojų sluoksnių suaktyvėjimas prieš revoliuciją ir jos metu darė įtaką įvairių lenkų judėjimo krypčių ideologiniam pobūdžiui. Pirmiausia yra pažymėtinas vadinamosios „krajevოს“ ideologijos sukūrimas. Romano Skirmunto, Boleslavo Jaloveckio, Konstancijos Skirmunt, Mykolo Romerio, Liudviko Abramovičiaus publicistikoje buvo suformuluotos pagrindinės vadinamojo „krajoviškumo“ („краёвости“) nuostatos [12]. Jo branduolį sudarė sąvoka „krašto pilietis“ ir teiginys apie vieningos „krajevოს tautos“ egzistavimą (dažnai ji buvo vadinama „litvinų tauta“). Pagrindiniu priklausymo šiai tautai kriterijumi buvo laikomas patriotizmo jausmas, meilė ir pasiaukojimas gimtinei, Baltarusijos ir Lietuvos kraštui. Etnokultūriniai, socialiniai ir politiniai skirtumai buvo vertinami kaip ne tokie svarbūs. Toks „pilietinis“ („politinis“) tautos suvokimas buvo būdingas Vakarų Europai, nors tam tikra prasme jo pagrindą sudarė vadinamoji „politinė tauta“ („narod polityczny“), egzistavusi dar Abiejų Tautų Respublikos laikotarpiu. Be to, tam tikras pilietinio (politinio) tautos suvokimo potencialas glūdėjo vadinamajame „tuteišškume“, kurį laikantis Eriko Chobsbaumo terminologijos, būtų galima laikyti savotišku „tautiniu protonacionalizmu“ [13].

Pilietinė (politinė) tautos doktrina liudijo tai, jog Baltarusijos ir Lietuvos lenkai nepripažino nacionalinio Lietuvos ir Baltarusijos krašto tautų atgimimo procesų. Vietos lenkų elitas tebejautė savo priklausymą istorinei Lietuvai ir mėgino diegti šią mintį visai lenkų bendruomenei ir, kai tik galėdavo, – baltarusiams ir lietuviams. Jie negalėjo remtis esamomis valstybinėmis struktūromis ir dažniausia turėdavo pasitelkti istorinę atmintį bei jau minėtą „tuteišškumą“ kaip regioninio lokalizavimo formą. Iš tiesų buvo mėginta ideologinėmis priemonėmis sukurti „litvinų tautą“, kurios elitu turėjo tapti Lietuvos ir Baltarusijos lenkai. Anot Rimanto Miknio, Baltarusijos ir Lietuvos gubernijų teritorijoje XX a. pradžioje vyko „Lietuvos lenkų tautos“ [14] formavimosi procesas. Bent jau to siekė vadinamieji „lenkų krajovcai“, kurie telkėsi prie Liudviko Abramovičiaus ir „Przegląd Wileński“ redakcijos. Mykolas Romeris, Romanas Skirmuntas, Konstancija Skirmunt siekė sukurti pilietinę (politinę) „litvinų tautą“. Su šiuo jų siekiu labai smarkiai konkuravo pirmiausia lenkų, taip pat lietuvių ir baltarusių nacionalinės idėjos. Pažymėtina, kad labiausiai „krajovcams“

sekėsi vietos lenkų bendruomenėje. Be to, 1911–1914 metais baltarusių judėjimo lyderiai (broliai Luckevičiai, V. Lastovskis) taip pat propagavo „krajoviškumą“^[15]. Tiesa, ši propaganda buvo išskirtinai pragmatinio pobūdžio ir daugiausia buvo skirta plėtoti socialinį baltarusių judėjimą.

Iš esmės tik atsiradusi „krajoviškumo“ ideologija jau turėjo dvi kryptis. Konservatyvaus liberalinio judėjimo centras buvo „Kurier Litewski“, o pradėjus veikti Valstybės dūmai ir Valstybės tarybai – šių valdžios institucijų „krajovos“ frakcijos. Liberalios demokratinės orientacijos „krajovcai“ telkėsi prie laikraščio „Gazeta Wileńska“ (1906) ir Mykolo Romerio, kaip asmenybės. Ši „krajoviškumo“ pakraipa nebuvo labai remiama vietos lenkų bendruomenės. Tačiau pažymėtina, kad M. Romerio šalininkai labai aktyviai bendradarbiavo su demokratinėmis įvairių nacionalinių judėjimų jėgomis.

Sutarimo tarp „krajoviškumo“ ideologų nebuvo, kaip tik tai ir tapo pagrindine kliūtimi kuriant politinę partiją. Be to, reikėtų pažymėti, kad dalis Lietuvos ir Baltarusijos lenkų suvokė šią ideologiją labai pragmatiškai. Jie tikėjosi, jog ideologijos plitimas garantuos tai, kad lenkų elitas išsaugos svarbiausias pozicijas krašto visuomeniniame, ekonominiame ir kultūriniame gyvenime bei sukurs sąlygas joms virsti pagrindine politine jėga.

Kuriant vadinamųjų „litvinų tautos“ ideologiją „krajovcų“ lydėjo sėkmė. Jie propagavo Lietuvos istorijos savitumo idėją, „litvinų tautos“ teritorinių ribų sąvokas, mėgino organizuoti krašto gyvenimą pagal „krajoviškumo“ principus. Minėtinas Edvardo Voinilovičiaus ir kitų Minsko žemės ūkio draugijos vadovų sprendimas priimti į draugiją valstiečius, taip pat finansinė parama, kurią Marija Magdalena Radzivil teikė laikraščiu „Наша Ніва“ bei kitiems baltarusių ir lietuvių kultūriniais projektams, be to, pavasarį Vilniuje vykę (1905 m.) autonomijos šalininkų lenkų, lietuvių, baltarusių ir žydų suvažiavimai, kurių iniciatorius buvo M. Romeris, ir t.t.

Reikėtų pabrėžti, kad „litvinų“ priklausymo ypatingai „lenkų, lietuvių ir baltarusių kultūrai“ (B. Jaloveckis^[16]) idėja baltarusių ir lietuvių kultūrinio atgimimo bei lenkų nacionalinės idėjos įsigalėjimo sąlygomis neturėjo galimybių sėkmingai plisti. M. Romerio, Romano Skirmunto ir kt. pastangos paversti „krajoviškumą“ ideologija, platesne nei etniškumas, ir tarpnacionalinės partnerystės praktika buvo žlugdomos baltarusių, lietuvių ir lenkų „krajovcų“ siekiu derinti jo principus su veikla, vykdoma savo tautos naudai.

Vis dėlto abejonių nekelia „krajovcų“ dominavimas lenkų visuomeniniame politiniame judėjime 1905–1907 metų revoliucijos laikotarpiu. Negalima sutikti su lenkų istoriko ir sociologo R. Radziko teze dėl šiuolaikinės lenkų tautos formavimosi istorinės Lietuvos teritorijoje XX a. pradžioje^[17].

Nacionaldemokratai vietos lenkų bendruomenės nebuvo labai remiami. Jų pastangos išplėsti partijos įtaką Lietuvos ir Baltarusijos žemėse buvo priešiška vertinamos vietos lenkų elito, kuris neparėmė lenkų nacionalizmo teorijos pagal R. Dmovskio versiją. Nacionaldemokratai, negalėdami sukurti politinės organizacijos Lietuvos ir Baltarusijos žemėse, vis dėlto palaipsniui stiprino savo pozicijas. Apie tai liudija atsiradusi periodika („Зожя вiленська“, „Dziennik Wileński“) ir dviejų partijos narių pergalė rinkimuose į II Dūmą. Be to, pažymėtina vietinių R. Dmovskio šalininkų požiūrių evoliucija. Tam tikras „krajoviškumas“^[18], kuris buvo būdingas jų doktrinai pačioje XX a. pradžioje (pažadas išsaugoti istorinės Lietuvos tradicijas, kovoti už politinę visų krašto tautų lygybę ir t.t.), 1905–1907 metų laikotarpiu susilpnėjo. Tačiau sustiprėjo prolenkiškos nuotaikos, kurioms tikriausiai turėjo įtakos ne tik nacionaldemokratų doktrina, bet ir baltarusių ir lietuvių judėjimų suaktyvėjimas.

LSP vaidmuo lenkų judėjime Baltarusijoje ir Lietuvoje revoliucijos laikotarpiu taip pat nebuvo reikšmingas. Lenkų socialistų įtaką ribojo nacionalinė krašto proletarų sudėtis (vyravo proletarai žydai). Patyrė nesėkmę mėginimai sustiprinti savo pozicijas susivienijus su Lietuvos socialdemokratų partija ir Baltarusijos socialistine Gromada. BSG vienytis nesutiko, o LSP įsijungimas į LSDP sudėtį iš tiesų reiškė lenkų politinės organizacijos likvidavimą.

Nacionaldemokratų ir LSP požiūriai į Baltarusijos ir Lietuvos žemių etnokultūrinį bei istorinį savitumą buvo labai panašūs. XX a. pradžioje ir socialistai, ir nacionaldemokratai vertino Lietuvos ir Baltarusijos kraštą kaip specifinį geografinį ir kultūrinį regioną. Tačiau nei baltarusiai, nei lietuviai nebuvo jiems politinio ir kultūrinio gyvenimo subjektas. Ir vieniems, ir kitiems tai buvo „kresy wschodnie“, – Lenkijos ir Rusijos konflikto teritorija, kurioje lenkai tuo pat metu buvo ir lenkų tradicijų, ir kultūros pasiekimų puoselėtojai. Tokių požiūrių įsigalėjimą skatino tai, kad ir socialistinė, ir nacionaldemokratinė lenkų judėjimo ideologijos susiformavo toli už Baltarusijos ir Lietuvos ribų.

Išvados

1. 1905–1907 metų revoliucijos laikotarpiu lenkų visuomeninis politinis judėjimas tapo svarbiu krašto politinio ir kultūrinio gyvenimo veiksmu. „Krajovcų“ dominavimas skatino tai, kad šis veiksnys daugiausia veikė istorinės Lietuvos ir jos tautų naudai.

2. Baltarusijos ir Lietuvos lenkai turėjo rinktis arba „krajoviškumą“, arba lenkų nacionalinę idėją, tai yra veikti arba istorinės Lietuvos, arba nacionalinės Lenkijos naudai. Vienu metu „sėdėti ant dviejų kėdžių“ buvo neįmanoma.

3. Lemiamą vaidmenį suvaidino Lenkijos ir Lietuvos valstybių atgimimo procesai baigiamajame Pirmojo pasaulinio karo etape (1916–1918), taip pat socialinė ir etnokultūrinė baltarusių ir lietuvių nacionalinių judėjimų radikalizacija. Buvo pasirinkta Lenkijos naudai – tai tapo svarbiausia priežastimi, nulėmusia istorinės Lietuvos žemių valstybingumo idėjos, už kurią dar 1915 metų pabaigoje – 1916 metų pradžioje kovojo „krajovcai“^[19], žlugimą.

[1] Pažymėtini Lietuvos istorikų A. Kulakausko, A. Bumblausko, R. Miknio, E. Gudavičiaus darbai.

[2] Vieni pirmųjų į šį fenomeną dėmesį atkreipė Lenkijos istorikai: Wielchorski, W. Stosunki narodowościowe, wyznaniowe i językowe w Wielkim Księstwie Litewskim. *Dzieje ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego. Alma Mater Vilnensis*. Londyn, t. 3, 1953; Koscelkowski, S. Rzeczpospolita obojga narodów. Wiek XIX i początek wieku XX (do 1915 r.). *Dzieje ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego. Alma Mater Vilnensis*. Londyn, t. 3, 1953. Vėliau šią problemą knygoje nagrinėjo Juliusz Bardach, žr.: Bardach, J. *O dawnej i niedawnej Litwie*. Poznań, 1988.

[3] Sąvoka „istorinė Lietuva“ apima šešių gubernijų – Vilniaus, Vitebsko, Gardino, Kauno, Mogiliovo ir Minsko – teritoriją.

[4] **Krajovcai** – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorų palikuonys, tam tikros Lietuvos istorinės ir politinės minties bei pasaulėžiūros propaguotojai XX a. pirmoje pusėje. XX amžiaus antrajame dešimtmetyje jų pažiūros buvo laikomos socialiniu ir kultūriniu anachronizmu. Vienijantis jų pažiūrų bruožas – Istorinė Lietuva (Lietuva ir Baltarusija) su Vilniumi, laikomas integraliu kraštu, besiremiančiu istoriniu, teritoriniu, ekonominiu ir kultūriniu bendrumu (*red. kolegijos pastaba*).

[5] Pavyzdžiui: Romer, M. *Litwa. Studium odrodzenia narodu litewskiego*. Lwów, 1908; Bardach, J. *O dawnej i niedawnej Litwie*. Poznań, 1988; Miknys, R. Problem kształtowania się nowoczesnego narodu Polaków litewskich w pierwszej połowie XX w. *Biuletyn historii pogranicza*. 2000, Nr. 1; Jurkiewicz, J. Osadnictwo Polskie w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle badań historycznych. *Acta Baltico-Slavica*. 1994, t. 22; Смалянчук, А. *Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй: польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях: 1864 – люты. 1917 г.* Выд. 2-е дапрацаванае. Санкт-Пetersбург, 2004.

[6] Pažymėtini Lietuvos istorikų A. Kulakausko, A. Bumblausko, R. Miknio, E. Gudavičiaus darbai.

[7] Vieni pirmųjų į šį fenomeną dėmesį atkreipė Lenkijos istorikai: Wielchorski, W. Stosunki narodowościowe, wyznaniowe i językowe w Wielkim Księstwie Litewskim. *Dzieje ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego. Alma Mater Vilnensis*. Londyn, t. 3, 1953; Koscelkowski, S. Rzeczpospolita obojga narodów. Wiek XIX i początek wieku XX (do 1915 r.). *Dzieje ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego. Alma Mater Vilnensis*. Londyn, 1953, t. 3. Vėliau šią problemą knygoje nagrinėjo Juliusz Bardach, žr.: Bardach, J. *O dawnej i niedawnej Litwie*. Poznań, 1988.

[8] Sąvoka „istorinė Lietuva“ apima šešių gubernijų – Vilniaus, Vitebsko, Gardino, Kauno, Mogiliovo ir Minsko – teritoriją.

[9] Горизонтов, Л. *Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше*. Москва, 1999.

[10] Pažymėtinas šios doktrinos gyvybingumas bei jos paplitimas tarp politinių Baltarusijos Respublikos vadovų XXI a. pradžioje.

[11] Смалянчук, А. *Палякі Беларусі і Літвы ў рэвалюцыі 1905–1907 г.* Гародня, 2000.

[12] Žr.: Romunt [Skirmunt, R.] *Głos przeszłości i potrzeba chwili: Stanowisko szlachty na Litwie i Rusi*. Lwów, 1905; J...i B. [Jałowicki, B.] *Litwa i jej potrzeby. Narodowy katechizm Litwy*. Wilno, 1905; Römer, M. *Stosunki etnograficzno-kulturalne na Litwie*. Kraków, 1906; Skirmuntt, K. *Kartki krajowe*. Wilno, 1913.

[13] Хобсбаум, Э. *Нации и национализм после 1870 г.* Санкт-Петербург, 1998, с. 74–75.

[14] Miknys, R. Problem kształtowania się nowoczesnego narodu Polaków litewskich w pierwszej połowie XX w. *Biuletyn historii pogranicza*. 2000, Nr. 1, p. 21–30.

[15] Смалянчук, А. Краёвец Антон Луцкевіч. *Гістарычны альманах*. 1998, Nr. 1, p. 27–51.

[16] J...i B. [Jałowicki, B.] *Litwa i jej potrzeby. Narodowy katechizm Litwy*. Wilno, 1905, s. 3–5.

[17] Radzik, R. *Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową: białorusini na tle przemian narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej XIX stulecia*. Lublin, 2000, s. 117.

[18] *Polskie Stronnictwo demokratyczno-narodowe na Litwie*. Wilno, 1906.

[19] LVIA. Ф. 1135, оп. 24, д. 7; [Abramowicz, L.] *Litwa podczas wojny: zbiór dokumentów, uchwał, odezwo i t.p. Zebrał i do druku przygotował L.A.* Warszawa, 1918, s. 30.